

שלמה פינס ומחקר הקבלה¹

מאת

יהודה ליבס

הרצאה זו תעסוק בהשפעתו של פינס על כיוונים מתודיים חדשים בחקר הקבלה. להרצאה יהיה אופי איש במקצת (אני מתנצל על כך), וזאת מפני שאני קרוב במיוחד לכיווני המחקר הקבלי שאני עוסק בהם, וכן בגלל הקשר האישי שלי עם פינס והערכת הרבה אליו.

אני קשור עם פינס בשלושה קשרים: ראשית, קשר משפחתי: פינס היה בן דוד של אמא. שני, קשר פורמאלי: אני היום ראש החוג למחשבת ישראל, והוא התפקיד שמילא פינס בעת לימודי ובשנים הראשונות לעבודתי בחוג. העניין באמת פורמאלי בלבד שכן עד שפינס פרש לגמלאות היה נוהג שתפקיד ראש החוג מסור בידי המורה הבכיר בחוג, ומאז הונהגה שיטת הרוטציה. אבל בכל זאת הסיטואציה הנוכחית נתנה לי הזדמנות להיזכר בדרכי ניהול החוג בזמנו, ברוח החברית הטובה ששרתה בין החברים, ושעוררה בי את הרצון לפעול במסגרת חוג זה, ובהתמצאותו המלאה של פינס כראש החוג בכל דבר אדמיניסטרטיבי, אף אם הרושם החיצוני שעורר היה אחר.

אבל הקשר המהותי שלי אל פינס הוא כמובן הקשר של תלמיד אל מורה. מאז שהתחלתי בלימודי אני לומד אצל פינס, ובין השאר בסמינריון הקבוע של ימי ששי בבוקר. אני מקוה, ובאמת מרגיש, שגם למדתי משהו. ודבר זה נוגע בהחלט לחקר הקבלה. אולי יהיו מי שיתמהו על כך, כי פינס איננו מפורסם כחוקר קבלה דווקא. אבל תמיהה זו נעוצה בדרך המחשבה המסורתית, דרך של מידור או גטואיזציה, שלפיה הקבלה היא דיסציפלינה עצמאית משלה והיא מחייבת התמחות מיוחדת שאינה נוגעת לשאר הדיסציפלינות של התפתחות התרבות, כגון המסורת הפילוסופית, שהיא "צריכה" (במרכאות כפולות ומכופלות) להיות עניינו של פינס.

מידור כזה איננו מתאים לפינס. לא בנוגע לאיזושהי תופעה רוחנית ואף לא בנוגע לקבלה. וכבר בכך אפשר למצוא את עצם ההשפעה. אני מכיר כמה חוקרי קבלה מן הדור שלי (ואני בתוכם) הכופרים בעצם קיומה של הקבלה כדיסציפלינה מיוחדת. בין החוקרים הללו נמנה לדעתי גם משה אידל. גם אידל הוא תלמיד מובהק ונאמן ביותר של פינס, ואפשר לחוש בהשפעת פינס על דרך המחקר שלו. פינס היה גם המדריך שלו לדוקטוראט, ואף אם מקרה הוא בכל זאת זוהי עובדה.

גישתו של פינס אל הקבלה נגזרת כמובן מגישתו הכללית. אמנם לגישה כזו לא נמצא בכתבי פינס שום סיכום מפורש, כי כל סיכום יהיה בו בעצמו סתירת הגישה, אך אם אנסה אני להביע את התרשמותי מן העולה ממנה ומן הדרך שהוא מתווה למחקר אומר כך: העולם של פינס הוא גדול ורב גוני והכל אפשרי בו. והוא אחד, גם מצד הזמן וגם מבחינת המקום ואיזורי התרבות והרוח. ותמיד

---

1 הרצאה שנישאה ביום עיון במכון למדעי היהדות באוניברסיטה העברית בירושלים, למלאת שלושים יום לפטירתו של שלמה פינס, והיא מובאת כאן כלשונה המקורית.

אפשר למצוא השפעות מתקופה לתקופה ומדת לדת, והמסורות התרבותיות מסתבכות ומתפתלות, עד שכל קביעה פשוטה איננה נכונה. ההשתייכויות התרבותיות או הדתיות הן נכונות רק בתודעת ההוגים התמימים (אצל הפקחים כמו הרמב"ם, גם תודעה זו לעיתים היא רק מן השפה ולחוץ), ואינן מסבירות באמת את תולדות הרוח (ראה על כך את דבריו היפים של זאב הרוי)². תפקיד החוקר איננו לתאר את התרבות בתוך מסגרותיה ודתותיה, אלא לגלות את ההיסטוריה הרוחנית האמיתית שמעבר לכל אלה.

אין להסיק מכך שפינס עסק בפנומונולוגיה א-היסטורית. להפך, כל מחקריו עוסקים בקשרים רוחניים היסטוריים, אבל תוך כדי שבירת המיסגרות ההיסטוריות המקובלות. העולם לפיו הוא כל כך מעניין בתופעותיו הרוחניות ההיסטוריות, עד שפינס לא נזקק 'להעשירו' עד ידי בניית מודלים של פיקציה. הסיפור ההיסטורי אינו מגביל את החוקר אלא דוקא מעשיר את מחקריו!

בדרכו המחקרית, דרך החריגה ממסגרות התודעה ההיסטורית, הלך פינס גם במחקר היהדות ובתוכה הקבלה. לפי פינס, גם את אלה יש לראות כחלק מן הזרמים והמסורות הרבות שזרמו ונתערבו ופשטו צורה ולבשו, בזרם הרצוף שמן העולם העתיק ועד ימינו.

כדאי יהיה להשוות את גישתו של פינס אל הקבלה לדרכו של גרשם שלום, המורה הגדול של חוקרי הקבלה וגם שלי בתוכם. שלא כמו שלום, פינס לא חשב שמחקריו ישמשו לפתור את סוד הקיום היהודי, או את מקום הקבלה בתוך דת ישראל. הוא פשוט התעניין בקבלה כפי שהתעניין בכל תופעה תרבותית מעניינת.

שלום נמשך לגבולי ולפרדוקסאלי, ומכאן עיסוקו הרב בשבתאות, גם פינס עסק בדברים כאלה כגון עניין היהודים הנוצריים (לאחרונה רצה לכתוב משהו על התיאולוג השבתאי מיכאל קרדוזו ושוחחתי עמו על כך), אבל בלי הדגשת הגבולות שלהם. בעיניו לא היה בהם כל פלא ופאראדוקס, כי אצלו הכל אפשרי, ואם לא נניח גבולות ומסגרות, לא נאלץ גם להתפלל על שבירתם. (אגב, אולי אפשר למצוא אנאלוגיה להבדל שבדרך המחקר של שני המורים בהבדל שבאישיותם. אצל פינס בסימנריונים שררה אוריה של פתיחות ואי פורמאליות במידה שלא קיימת אצל כל מורה אחר, ובודאי לא אצל שלום.)

עם שלוות הנפש שבה התייחס פינס לנושא, בעיסוקו האינטנסיבי ביהודים הנוצריים פינס שבר באמת את גבולות הדתות, ואת התהום הרגשית שבין היהדות והנצרות. תהום זו (פינס לא הזכירה מעולם) נוצרה בתודעה וברגש במהלך הדורות, והפריעה לראייה שקולה של תקופת ראשית הנצרות לפני שהתגבשה כדת נפרדת. הושפעת עמוקות מגישה זו, ובהשפעתה כתבתי כמה מאמרים. ביניהם המאמר הידוע לשמצה 'מצמיח קרן ישועי'³, שבו הראיתי ששמו של ישו נרמז בתוך תפילת שמוה עשרה. למאמר זה הוספתי כותרת המקדישה אותו לפינס. במתודה זו הלכתי גם במאמרי 'מלאכי קול השופר וישוע שר הפנים'⁴ שעוסק בקשר שבין ישו ובין המלאך מטטרון בספרות היהודית (רק אחר כך קראתי את מאמרו של סטרומזה בעניין זה)⁵, ואני חושד שגם המתודה שלו מושפעת

² זאב הרוי, 'על פרופסור שלמה פינס וגישתו למחשבת ישראל', משה אידל, זאב הרוי, אליעזר שביד (עורכים), ספר היובל לשלמה פינס במלאת לו שמונים שנה, חלק א, ירושלים תשמ"ח (=מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ז), עמ' 1-15.

³ מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ג (תשמ"ד), עמ' 313-348.

⁴ יוסף דן (עורך), המיסטיקה היהודית הקדומה, ירושלים תשמ"ו (=מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ו), עמ' 171-195.

⁵ Gedaliahu G. Stroumsa, 'Form(s) of God: Some Notes on Metatron and Christ', *HTR* 76 (1983), 269-388.

מפינס). וכיוצא בזה במאמריי על 'השפעות נוצריות על ספר הזוהר',⁶ ו'יונה בן אמיתי כמשיח בן יוסף'.⁷

דוקא מפני שפינס, בניגוד לשלום, לא הועיד לקבלה תפקיד מוגדר בדת והתפתחותה, שורשי הרעיונות הקבליים במחקריו יוצאים עתיקים יותר ובעלי שורשים יותר עמוקים בספרות היהודית ומחוץ לה. דוגמא לכך אפשר להביא ממאמר של פינס שהתפרסם אך שבועות ספורים לפני מותו ושעוסק במושג 'הרוחניות'.⁸ פינס דן שם בתיאוריה המפותחת בספר הכוזרי של ר' יהודה הלוי ובספרות הקבלה, אשר משתמשים בתיאורית 'הרוחניות' כדי להסביר את המשמעות העצמית והייחודית של היהדות ומצוותיה, כאמצעי הכרחי להתחבר עם העולמות הרוחניים. אך פינס חושף במחקרו את המקורות של תיאוריה זו המצויים כבר בשלהי העת העתיקה, ולא דוקא בספרות היהודית. אנו נזכרים כאן במאמר אחר של פינס, שבו דן במונחים יסודיים בספר הכוזרי, כגון 'הענין האלהי' (אלאמר אלאלאהי), שהוא היסוד המטפיזי של ייחודו של עם ישראל לפי שיטת ר' יהודה הלוי. פינס מצא את מקור הרעיון דוקא בספרות של האינסמליה, שהיא ענף של האיטלם השיעי.⁹ בדומה לכך, גם רעיון המלאכים 'המגידים' המאכלסים את המיסטיקה הקבלית, הוא יבוא מן העולם המוסלמי, כפי שפינס הוכיח בצורה משכנעת.¹⁰

כך גם מחקרו של פינס בעניין ספר יצירה (גם הוא התפרסם רק בשנה האחרונה).¹¹ בנושא זה לא אעסוק בפרטות, שכן עליו עתיד לדבר הערב ג' סטרומזה, אבל באופן כללי אפשר לומר שמחקרו של פינס מאיר את תמונת העולם של ספר יצירה וממקם אותו ברצף ההיסטורי של תולדות המחשבה היהודית, וזאת תוך כדי שימוש אופייני בכתבים יהודיים-נוצריים (הכוונה לספרות המכונה פסידו-קלמנטינית). זאת ועוד, פינס מצא שהספר כבר מתקן דעות מסוימות הידועות לנו רק מעדויות שבספרות הקבלה שנכתבה כמה מאות שנים אחריו, ומסתבר, אם כן, שיש להקדים דעות אלה אולי באלף שנה לפני מה שהיה מקובל לחשוב.

במתודה דומה נקט פינס גם במאמר אחר הדן בתפיסה של הכבוד כעצם נאצל מן האלהות.¹² תפיסה כזאת היתה מוכרת מיהדות ימי הביניים ובמיוחד מספרות הקבלה. והנה פינס מצא שתפיסה זו היתה כבר ביהדות של המאה השלישית, כי היא נמצאת בכתבי אב הכנסיה יוסטינוס מרטיר, ומושמעת שם מפי יהודי, בר פלוגתא של יוסטינוס. לפנינו אפוא עדות של גוי המשיח לפי תומו ומגלה דעה יהודית שאיננה מיוצגת בספרות היהודית הרבנית, אלא רק כאלף שנים מאוחר יותר. בקוראי את

⁶ מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ב(תשמ"ג), עמ' 43-74.

⁷ יוסף דן ויוסף הקר (עורכים), מחקרים בקבלה, בפילוסופיה יהודית ובספרות המוסר וההגות מוגשים לישעיהו תשבי, ירושלים תשמ"ו (=מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ג, תשמ"ד), עמ' 269-311.

⁸ שלמה פינס, 'על המונח "רוחניות" ומקורותיו ועל משנתו של ר' יהודה הלוי', תרביץ נז (תשמ"ח), עמ' 511-540.

⁹ Shlomo Pines, 'Shi'ite Terms and Conceptions in Judah Halevi's *Kuzari*', *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 2 (1980), pp. 165-251.

Shlomo Pines, 'Le *Sefer Ha-Tamar* et le *Maggidim* des Kabbalistes', Gerard Nahon et Charles Toutai 10 (Eds.), *Hommage a George Vajda (Etudes d'Histoire et de Pensée Juives)*, Louvain 1980, pp. 333-363.

¹¹ Shlomo Pines, 'Points of Similarity between the Doctrine of the *Sefirot* in the *Sefer Yezirah* and a Text fro the Pseudo-Clementine Homilies: The Implication of the Resemblance', *The Israel Academy of Sciences and Humanities Proceedings* 7 (1989), pp. 63-142.

¹² שלמה פינס, 'האל הכבוד והמלאכים לפי שיטה תיאולוגית של המאה השנייה לספירה', יוסף דן (עורך), ראשית המיסטיקה היהודית באירופה, ירושלים תשמ"ז (=מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ו), עמ' 1-12.

המאמר הזה ראיתי שאפשר באמת להוסיף לדברי היהודי שמצטט יוסטינוס עוד כהנה וכהנה הקבלות שאני מכיר מספרות הקבלה.

בהשפעת המתודה הזו של פינס כתבתי את מאמרי על 'המיתוס הקבלי שבפי אורפיאוס'¹³ ובו הצבעתי על הקבלות בין מיתוסים של ימי הביניים (בעיקר ספר הזוהר) לבין מיתוסים אורפיים המצויים בספרות הניאופלטונית, ונוצרו בשלהי התקופה ההלניסטית באלכסנדריה של מצרים. טענתי היתה שמציאות החומרים המיתיים (מיתולוגומנה) הללו בספרות האורפית מוכיחה את קדמותם במסורת היהודית, שממנה הם חדרו בשלהי העת העתיקה אל הדת האורפית הסינקרטסטית. בכתבת המאמר התייעצתי רבות עם פינס, והקדשתי אותו לו (הוא נדפס בספר פינס). למאמר זה הקדמתי הקדמה מתודולוגית רחבה (שיש בה אותי התנצלות), שלשכמותה פינס לא נזקק מעולם.

אמנם באותו מאמר גם חלקתי בעניין אחד על דעתו של פינס. דנתי שם¹⁴ בשורה מיכתר מלכות' של ר' שלמה אבן גבירול המתאר את פעולת בורא העולם במלים 'וקרא אל האין ונבקע ואל היש ונתקע ואל העולם ונרקע'. במשפט זה פינס עסק קודם באחד ממאמריו.¹⁵ לדעת פינס גבירול הושפע מפסוק קוראני דרך עיניו של אבן סינא בפירוש הקוראן שלו. אני פקפקתי בכך וטענתי שיש לפרש פסקה זו לפי המיתוס האורפי של ציור בריאת העולם כבקיעת ביצה, מיתוס שמבצבץ במקומות שונים ומרוחקים בספרות ישראל. אך בין אם פינס צודק או הצדק אתי, על כל פנים המתודה היא של פינס. דוגמא אחרונה אביא לא ממחקר כתוב. לפני שנים רבות כאשר חיפשתי נושא לכתוב עליו עבודת דוקטור, הציע לי פינס לחקור את הקשרים בין הקבלה ותורת האינסמעייליה. הצעה זו לא נראתה לי אז, ולא ירדתי לסוף דעתו: איזה זיקה אפשר למצוא בין תורת הקבלה, היהודית כל כך, וכת מוסלמית זו? היום אני נוכח שהצדק היה עמו. עיון במקורות אסמעיליים מגלה אופן חשיבה דומה ביותר לקבלה, ולעתים אף דמיון רב במונחים, ואלה מעידים שיש כאן מסורת משותפת, גם כאשר איננו מצליחים לעקוב במדויק אחרי פרטי גלגוליה ונתיבי ההשפעה המדויקים, הלך וחזור.

ואביא לכך דוגמא שמצאתי בטקסט אינסמעילי בן המאה העשירית שהתפרסם ע"י שמואל שטרן,¹⁶ ועוסק בתיאור האצילות. הנאצל הראשון שם הוא אור הנקרא בשם 'כוני', המורכב מפועל בציווי בערבית: 'כן!', כלומר 'היה!' בתוספת האותיות 'וא' ו'יו' המסמלות את האל. אני יכול להביא לכך מקבילה מדויקת מראשית ספר הזוהר,¹⁷ ששם ראשית האצילות מסומלת במלה 'יהי', הלקוחה מ'יהי אור'. גם כאן הפועל בציווי (או יוסיב) הפך לסמל של הסובסטנציה, וגם כאן נמצאו בו אותיות שמו של הקב"ה (כאן ביתר קלות, כי יו"ד ווא"ו אינן מצויות בשם האל בערבי אלא דוקא בעברית). הנאצל השני מכונה בטקסט האינסמעילי בשם 'קדר', בין השאר משום שהוא נותן גבול ('יקדר') לאצילות וכאן מתבקשת האסוציאציה של 'בוצינא דקרדינותא' (נוסח אחר 'קרדינותא'), שבספר הזוהר. היחס בין שני הנאצלים הללו מתואר כיחס בין השמש והירח או הזכר והנקבה, בצורה מאוד דומה ליחס הרגיל בקבלה בין הקב"ה לשכינתו. הנאצל הראשון נקרא במונח קוראני (סדרה'

¹³ ספר פינס (לעיל הערה 1), עמ' 425-459.

¹⁴ שם עמ' 446-447.

¹⁵ שלמה פינס, "וקרא אל האין ונבקע" – לחקר כתר מלכות לשלמה אבן גבירול, תרביץ נ (תשמ"א), עמ' 339-347.

¹⁶ S.M. Stern, *Studies in Early Isma'ilism*, Jerusalem 1983, pp. 7-16

¹⁷ זוהר ח"א טז ע"ב. במקום אחר בזוהר (זוהר חדש יתרו, מא טור ג) מצינו אף שם קדוש המורכב מן האותיות כ"נ + אותיות הקודש א"י, ואפילו צירוף מקרים כאן, הרי הוא מאלף ביותר.

אלמנתהא) המקביל ל'עץ החיים', המשמש בקבלה באופן דומה, בני העליה המעטים הם אלה המגיעים ומחזיקים בו, בדומה לכינוי שמכנה בו הזוהר את החכם המקובל: 'מי שמחזיק בעץ החיים' (בארמית: 'אתתקף באילנא דחיי', לפי 'עץ חיים היא למחזיקים בה').

גם הדרגות הבאות בתיאור האצילות של הטקסט האיסמעילי מזכירים עניינים יהודיים או קבליים. נמצא שם, למשל, 'שבעה כרובים', ובערבית, אם באמת אפשר לקרא לכך ערבית – 'סבעה' כרוביה'; וגם 'ששה גבולות' (סתה' חדוד) המסודרים שלושה מעל שלושה, ומזכירים מאוד את ששת הספירות הנקראות בקבלה 'שש קצוות'. אלה מושווים כאן, כמו בקבלה, לאותיות האלף בית, וגם מתכנים בשמות הדומים לשמות הספירות, כגון 'גדולה' (עט'מה'), 'תפארת' (עזה'), 'הוד' (בהאא), 'רחמים' (ראפה'), 'ציווי' (אמר'), והישות התחתונה, שבקבלה נקראת 'כנסת ישראל', או כינויים אחרים המרמזים על כינוס השפע העליון בתוכה, נקראת בטקסט האיסמעילי בכינוי 'כינוס' (בערבית: מאתמר).